

14 Haziran 2018 04:10

20 Ermeni 15 Haziran'da darağacındaydı

İttihatçı hükümet Türkçü politikalarıyla 1908 devrimini boğdu. Ermenilerin imhası, Paramaz ve yoldaşlarının idamı, devrimi boğan temel politikalarıdır.

https://www.evrensel.net/haber/354059/20-ermeni-15-haziranda-daragacindaydi?utm_source=paylas&fbclid=IwAR2tqNQKHgpoMJ4qqkVTugzXDjTv5hD8LdX-ZBDKyIe29y5FodRbZJnl6Ig

Paramaz yoldaşa ve yoldaşlarına saygıyla

Nevzat ONARAN

Yıl 1915...

Osmanlı ordusunu Alman generaline ve Osmanlı maliyesini Alman markına teslim eden ve Bulgaristan’a savaş rüşveti olarak Osmanlı toprağını bağışlayan İttihatçı hükümetin¹ harici ve dâhili harbi birleştirdiği yıllardı...

Ermeniler yerinden yurdundan koparıldı... Zindanlar doldu... Darağaçları kuruldu...

Paramaz ve 19 yoldaşı 15 Haziran 1915’te idam edildi...

“Ey Paramaz kutsanmış yiğit” ve “Işık saçıyor giyotinler ormanında” ve “Kızıl türküsünü haykırıyor”...

Bunlar, Nişan Beşiktaşlıyan’ın² *Paramaz* şiirinden üç dize...

Ve günün puslu havası...

“Temkinli ve gizli hıçkırıklarımız uzun zaman sürdü. Çünkü yapabileceğimiz başka bir şey yoktu, biz silahsızdık ve engellenmiştik, belirgin bir çığlık ve yüksek sesle ağlamak bile yasaklanmıştı.”

A. Sirvan’ın ‘*20’lerden İkisi*’ başlıklı yazısında Paramaz (Madteos Sarkisyan) ile Vanik’i (Keğam Vanikyan) anlatırken³ milletin ve halkın halini bu şekilde kaleme aldı...

Vanik, politik kimliğini, “Günümüz iğrenç kapitalist sisteminin baskısı [...] Sosyalist bir savaşçının ise şu an tek bir amacı olacaktır. Var olan sistemi çökertmek ve insanı yücelten bir sistemi kurmak. Bu sistem yakın gelecek için sosyalizmdir” diye yazdı.⁴ Bu kadar net!

Paramaz, 1908 Devrimini “Olan (Mithat Anayasası) barış değildir, ateşkestir”⁵ şeklinde isabetli değerlendirdi. Devrimle 1876 Anayasası yürürlüğe kondu ve Meclisi Mebusan açıldı. Bu, Paramaz’ın ifadesiyle bir ateşkesti ve barış, devrimin derinleşmesiyle olacaktı. Bu da, saray oligarşisini alaşağı etmek ve millî ile toprak

meselesini çözmekti. Fakat İttihatçı hükümet Türkçü politikalarıyla devrimi boğduğu gibi 1914’lerden itibaren ateşkesi de bozdu. Ermenilerin imhası, Paramaz ve yoldaşlarının idam edilmesi devrimi boğan temel politikalar dı.

20’lerden Doktor Benne’nin (Bedros Torosyan) “*Siz, biz 20’leri asıyorsunuz, arkamızda 20 binler gelecek*” sözünün⁶ benzeri aslında 1970’lerde sokakta ajitasyon ve yazılama diliydi. Sivil faşistlerin sokağa salındığı ortamda “*Bir devrimci ölür, bin devrimci doğar*” söylemiyle bilmeden Doktor Benne’nin haykırışını tekrarladık. Onurlandıran dil birliği...

Ermenilerin bilmemesi mümkün değil, ama bizler/ben 15 Haziran’da 20 Ermeni devrimcinin idamını birkaç yıl önce öğrendik/öğrendim. *Sanıyorum Paramaz Kızılbaş da ilk bilenlerdendi...*

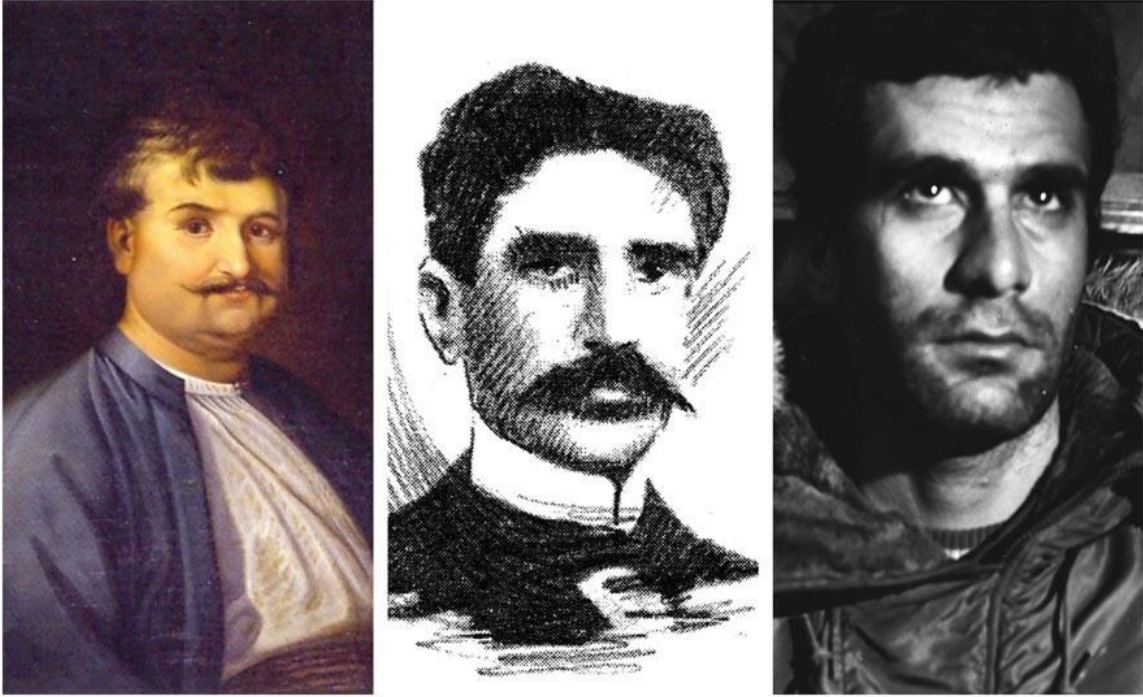
Osmanlı ve Cumhuriyet egemenlerinin *15 Haziran’dan 6 Mayıs icraatına* bütünlüklü bakamadık; sürekliliği göremedik...

6 Mayıs’ta saygıyla andığımız Deniz Gezmiş’i, Yusuf Arslan’ı ve Hüseyin İnan’ı anlatan *Darağacın’da Üç Fidan*’ın tefrikasını *Vatan* gazetesinde Nihat Behram’ın kaleminden okudum, 1976’da. Kitaba baktım⁷ Mayıs ayında yayımlanmış. Gazeteyi almak veya bir yerde bulup okumak o günkü koşullarda benim gibi nice gençlerin en büyük eylemiydi...

Yaşım ilerledi... Özellikle 50 yaşım sonrasında bu toprağın Hıristiyan milletlerinin özellikle 1910’lar sonrasında neler yaşadığını öğrendikçe anladım ki, çok bilgisizmişim/bilgisizmişiz. Sadece benim ayıbım değildi...

Aydınlardan akademiaya müesses nizamın barikatı aşılammış ve terbiyeli pardon teslimiyetçi, *aslında milliyetçi hatta ırkçı analizler* yapıla gelmiştir... 12 Eylül sonrasında başını Şerif Mardin’in çektiği merkez-çevre ve saire analizle Sünni İslâm mağduriyeti tam da böyle bir harekâttır. Çünkü din ve vicdan

özgürlüğü açısından bir Sünni İslâm, bir Hıristiyan'a, bir Musevi'ye ve bir Alevi-Kızılbaş'a kıyasla mağdur değildir, hatta hiç değildir! Ayrıca Sünni İslâm, egemenlik unsurudur; Türk milliyetçiliğinin iki unsurundan biri millettaşlık yani Türk ve diğeri dindaşlık yani Sünni İslâm'dır! Devletin Sünnileştirmek olgusu ve Diyanet İşleri Başkanlığının misyonerlik faaliyeti nasıl görmezden gelinir de, mağdurluk üretilir!

1798'den 1972'ye halkların üç devrimcisi: Regas, Paramaz ve Deniz

Böylesi kültürel-fikirselsel harekâtların sonucudur ki, Ermeni soykırımı hakkında ancak bir asır sonra bilgileniyoruz ya da çoraklıktan kurtulmaya çalışıyoruz! Elbette *dünyayı değiştirme sevdasında olanların* hem çoraklığını hem milliyetçiliğini görmezden gelemeyiz! Türk milliyetçiliğinin partisi TKP'ye ve dolayısıyla kendisine yansımaları görmek için *Vartan İhmalyan'ın anısına*⁸ bakmayı öneririm.

1914-1923 döneminde Anadolu'nun Hıristiyan milletlerden temizlenmesini, Türkleştirilmesini ve Sünni İslâmlaştırılmasını da yeni yeni tartışıyoruz...

Gasp edilen on binlerce Hıristiyan mülkünün transferini ve Türkleştirilmesini de...

1938 Dersim'i 'medenileştirme' harbini de...

Felaket bir hal...

Tam bir çoraklık!

Hatta 1961 Anayasasının hak-hukuk güzellemesi yapıldığı yıllarda 1964'te MGK kararıyla Rumların son sığınağı İstanbul'dan kovulması ve İmroz'un Rumsuzlaştırılmasını da...

Daha neler...

Geçen yıl 15 Haziran sonrasında 61'inci yaşıma girdiğimde 1797'da Osmanlı saray oligarşisine karşı eşitlik bayrağını bir anayasa taslağı ile dalgalandıran Velestinli Regas'ı öğrendim.

Fransa'nın *Anayasası ile İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesinden* dört yıl sonra 1797'de Viyana'da Regas, 35 maddelik *Yasalar ve Vatan Adına Rumeli, Küçük Asya [Anadolu], Akdeniz Adaları ve Eflâk-Boğdan'da Yaşayanlar İçin Yeni Siyasal Yönetim-Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik* ile 124 maddelik *Anayasa İlkeleri ve Yönetim Ruhu Yurttaşlar Tarafından İzlenmesi Gereken Düzen ve Yöntemler*'i kaleme aldı. Bunlardan 3000 tane bastırdı. Politik literatüründe sultana-padişaha, *tiran* diyen Regas'ın 1796'da kaleme aldığı Marş şiirinde "*Hepimiz tek yürek, tek görüş, tek ruhla/Vurun Tiran'ın köküne, yok olsun!*" yazdığı gibi, hedefte saray oligarşisi vardır. Viyana polisi Regas ve yoldaşlarını yakaladı, 10 Mayıs 1798'de Osmanlı zaptiyesine teslim etti ve 40 günlük işkencenin ardından, kementlerle

boğulmuş *Regas ile 7 yoldaşının* cesedi Tuna'ya atıldı. 1790'larda halen federatif ve ulusal-devlet anlayışının henüz doğmadığına dikkat çeken Herkül Millas, Regas'ın politik duruşunu, “*Osmanlı devleti içinde Fransız Devrimi'ne benzer toplumsal ve politik bir devrimin gerçekleşmesini istemiştir*” ifadesiyle özetlemiştir.⁹

Anladığım şu ki Regas, Osmanlı saray oligarşisinin millet-i hâkime/Sünni İslâm-Türk tahakkümüne son vermekle *milletler arasında eşitliği ve adaleti* önermektedir. Regas'tan 221 yıl sonra bugün dahi temel talebimizin “eşitlik” ile “can ve mal güvenliği” olması, masallardaki gibi “6 ay gittik, ama döndük arkamıza baktık ki, bir arpa boyu yol gitmişiz” söylemine benzer noktada olmamız, halimizi net ortaya koymaktadır!

Büyük bir şatafatla 2013'de gündeme gelen Anayasa arayışında acaba *Regas Anayasası* gündeme geldi mi? Maalesef, “gelmiştir” diye iyimser düşünemiyorum. Fransız İhtilâli atmosferinde Osmanlı için hazırlanan Regas Anayasasını bilmemek, çoraklığımızın net ifadesi değil mi?

1797'den 221 yıl sonra 2018'de bile anayasa meselesi bitmiş değildir. Çünkü Regas'ın önerisinin temeli olan “*adalet, dostluk ve eşitlik*” ilkeleri olmayan anayasalar, 1876'dan bugüne huzur getirmedi. Maalesef yakın dönemde de gelecek gibi görünmüyor...

Regas'ı öğrenmemden dört yıl öncesinde de 1915'in 15 Haziran'ında darağacında ‘*serini verip, sırnı vermeyen*’ Paramaz ve yoldaşlarını öğrenmiştim. Paramaz'ın da anayasa taslağı vardı, *milletlerin eşitliği* esastı. Regas'tan tam 100 yıl sonra Van'da sıkıyönetimde yargılanan Paramaz, mahkeme reisinin gözüne baka baka haykırdı:

“Bizim istediğimiz eşitlik, biz katı milliyetçi değiliz, bizim talebimiz Ermeni, Türk, Kürt, Alevi, Laz, Ezidi, Süryani, Arap ve Kıptilerle birlikte eşit koşullarda

yaşamaktır. Bir devrimci olarak bu hedefe ulaşacağımıza inanıyorum. Ama Osmanlı devletinin tutumu onu Türkçülüğe götürüyor. Yüzlerce yıl önce bu toprakta geldiğiniz noktaya, Türkçülüğe geri dönüyorsunuz. Reis Bey, yargılama sürecimizin tamamı boyunca, siz ön yargılarınıza dayanarak, beni ve arkadaşlarımı ‘kışkırtıcılar, serseriler eşkıyalar, soyguncular’ ve ‘halkın huzurunu bozanlar’ gibi sıfatlarla andınız. Ben burada, sizin bu ön yargılarınızın temelsiz olduğunu ve bu sebepten hakkımızda verilecek hükümlerin, gerek hukuka ve gerekse de vicdana uygun olmayacağını ispat edeceğim. [...] Evet, biz ihtilalciyiz, ileri dünya tarafından tanınan ihtilâlcileriz, örnek ihtilâlcileriz ve tarih sahnesine çıkışımızın bütün hikâyesi de Osmanlı devleti tarafından gayet iyi bilinmektedir.”¹⁰

Savunmasını “*Yaşasın Devrim!*” diye bitiren Paramaz, eşitlik istediği bu toprağın milletlerinden birinin de *Kiptiler yani Çingenerler* olduğunu mahkeme kaydına geçirdi. Paramaz bu savunmasını, 1895-1896 Ermeni katliamını yapan Abdülhamid’e ve onun silahlı gücü Hamidiye Alayları’na karşı mücadelesinde tutuklanmasından sonra mahkemede yaptı. Paramaz, “Böylesi bir resmi teşkilat [Hamidiye Alayları] ancak Osmanlı’da kurulabilir ve bu teşkilata adını veren eli kanlı cani de ancak Osmanlı’da var olabilir” diyerek, *Abdülhamid’in milletler düşmanı* kimliğini ortaya koydu. Bugünün Sünni İslâmcıların parlattığı Abdülhamid, Hamidiye Alaylarını 65 Sünni İslâmcı Kürt aşiretinden teşkilatlandırmıştı.

Hiçbir kimseye ve teşkilata saygısızlık etmek istemem, Paramaz’ın eşitliğini istediği milletler arasında adını sıraladığı *Çingenerlerin*, 1970’ler sonrasının devrimci mücadelesinde adının geçtiğini hiç duymadım, hiç okumadım.

Paramaz’ın *mahkûm milletler ülkesi Osmanlı’da* bu denli analizinin temelinde partisi ve onun teorik birikimi ve programı vardı. Böylece *Karl Marks’ın 200’üncü yaşı* nedeniyle coğrafyamızın Marksist hareketinin geçmişi

tartışmasında bir parantez açacak olursam, söyleyeceğim şudur: Toprağımızın ilk sosyalist, komünist ve Marksist hareketi Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi, Suphi'nin TKP'sinden 33 yıl önce 1887'de kuruldu. Paramaz ve 19 yoldaşı da, Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi üyesidir.

Hiç şüphesiz ideolojik-politik donanımı ve devrimci hareket/mücadele tarihi açısından Suphi ile TKP öncesini bilmemek en hafifinden büyük bir eksiklikti; bunun için Türk milliyetçiliği batağından çıkılamadı, yıllar debelenmekle geçti ve geçiyor! Suphi ve TKP öncesine gitmek, salt bir şu-bu meselesi değil, Türk-Sünni İslâm egemenliğini anlamak ve buna göre mücadeleyi derinleştirmektir!

Paramaz'ın ve yoldaşlarının sorgusu ve iddianame ile karar hakkında doğrudan Genelkurmay-ATASE evraklarından bilgilenmek mümkündür. Paramaz, Karamaz veya Karamazyan diye yazılmış ve sorgunun başlangıcından idama giden süre 10 aydır. Soruşturma 5 Ağustos 1914'te başladı ve 15 Haziran 1915'de idamla bitti.¹¹ Mahkemedeki savunmaya yer verilmeyen tutanakları okuduğumda gördüm ki, zindan sorgusu yaşayanlar bilir, sorular uzun cevaplar kısaysa, ortada teslimiyet yoktur; Genelkurmay-ATASE tutanakları şahittir!

15

Haziran 1915'te idam edilen 20 Ermeni devrimci: Paramaz (Madteos SARKİSYAN), Vahan BOYACIYAN (Ruben Garabetyan), Abraham MURADYAN, Aram AÇIKBAŞYAN (Krikor Garabetyan), Bedros TOROSYAN (Doktor Benne), Armenak HAMPARTSUMYAN, Sımbat KILIÇYAN (Angudi-Parasız Bedros), Hagop BASMACIYAN, Minas KEŞİŞYAN (Kapriel Keşişyan veya Samsunlu Sarı Khaçik), Hrant YEGAVYAN, Karekin BOĞOSYAN, Yeremya MANANDYAN (Yeremia MATOSYAN, Yeremya MANUKYAN), Yervant TOPUZYAN (Panvor), Mıgırdiç YERETSYAN, Keğam VANİKYAN (Vanik), Hovhannes DER-ĞAZARYAN (Hovhannes YEĞİAZARYAN), Karnig BOYACIYAN, Boğos BOĞOSYAN, Murad ZAKARYAN (Hagop Ğazaryan), Tovmas TOVMASYAN

Paramaz'ın *Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi*, 1910'da İttihat ve Terakki gibi Osmanlı'nın bir legal partisiydi. Ermeni milletinin diğer önemli partisi Taşnaktsutyun Partisi yani Ermeni Devrimci Federasyonu da legaldi. Sosyal

Demokrat Hınçakyan Partisi, “Osmanlı topraklarında yaşayan Türk, Ermeni, Kürt, Arap, Rum, Bulgar ve diğerleri çeşitli unsurların birleşmesiyle oluşan halkın, bugün tâbi oldukları idari, mali, ekonomik şartlar ve çeşitli vergiler işçi sınıfının yıkılmasına ve yok olmasına sebep olacaktır” tespiti (İkinci Bölüm, 1’inci paragraf) yaptığı ana tüzüğü, beş bölümden oluşuyor.¹² Size hiç de yabancı gelmeyecek bazı maddelerini özetleyeceğim:

Programda *proletarya*, *müstahsil* yani *üretici sınıf* olarak tanımlanıyor ve *sosyal devrim* ile *sosyalizm*, “Üretici sınıfı, amacına ulaşabilmesi için [...] benzer partilerle uyum içerisinde hareket ederek sosyal bir devrim meydana getirmeye çalışacaktır. Bu sosyal devrimin uygulamaya konulması üretici sınıfın, ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal bütün kurumlarının yönetimini üstlenmesi ve hükümet işlerini ele alması suretiyle, birimlere ayrılmış teşkilatına ve ayrıca sınıf ve üste çıkma savaşına son vererek, bundan sonra sosyalist bir örgütün toplanması gerçekleştirebilecektir” (Giriş, 4 ve 5’inci paragraf) şeklinde kaleme alındı. Partinin örgütlenmesi, “Sosyalizm açısından Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi her milletten sosyal demokrat şubeler meydana getirmeye” çalışmak (Beşinci Bölüm, 4’üncü paragraf) olarak ifade edildi.

Parlamentar meşrutiyette kurulacak sistem 23 maddede belirlendi. İttihatçıların yaptığı aksine adem-i merkeziyetçi bir idare sistemi (madde 2) ve genel, eşit, gizli, hiçbir ayrımcılık yapılmadan doğrudan seçimle iki yıllık süreyle oluşturulacak kurul (madde 1, 3, 4, 5, 6) ve kişilerin, meskenlerin ve yazışmaların saldırılardan korunması (madde 10) ile “Eğitimin genel ve lâik olarak mecburi ve ücretsiz” olması (madde 13) ve dini kuruluşların harcamalarının her bir mezhebe bağlı olanların yardımlarıyla karşılanması (madde 11) önerildi.

Ekonomik program 24 maddeyle detaylandırıldı. Bugünün dillerden düşmeyen dolaylı vergiler, Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisinin programında yer aldı ve doğrudan kaldırılması (madde 1, 2) istendi. Angaryanın yasaklanması (madde 4)

ve *Dünyâ-ı Umûmiyenin kaldırılması* (madde 5) ve günlük mesainin 8 saat ile haftalık tatilin 42 saat olması (madde 7, 8) ve 14 yaşından küçüklerin çalıştırılmaması (madde 12) ve *işçi ücretinde asgari sınırın belirlenmesi* (madde 20) gibi maddeler sıralandı. Türkiye’de asgari ücretin 1969’da¹³ icra edildiği hatırlanırsa, Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi’nin programının önemi daha iyi anlaşılacaktır. Toprak meselesiyle ilgili program 11 maddede detaylandırıldı.

Günümüzün en yakıcı siyasi meselesi de dikkate alındı. Üçüncü bölüm’de *milli meseleyle* ilgili çözüm politikasına yer verildi, *milletlerin eşitliği*, “Millî meseleler açısından çeşitli milletlerin siyasi hukuku tamamen korunacaktır. Bir milletin diğerine üstünlüğü tamamıyla reddedilecektir [...] Milletlerin kesin eşitlik” şeklinde ifade edildi.

Ermeni partiler “*Osmanlıyı şöyle bölmek istedi yok şu-bu*” diyen ırkçılar, hep yalan söyledi. Osmanlı bütünlüğü, Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisinin programında “Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi, Osmanlı devletinden ayrılma eğilimlerini bütünüyle reddeder” (Beşinci Bölüm, 1. paragraf) şeklinde yer aldı. Elbette ayrılmak istemek de kusur değildir!

Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi’nin ve Taşnaktsutyun Partisi’nin¹⁴ *Osmanlı’nın toprak bütünlüğünde Osmanlı Ermenistan’ına adem-i merkezîyetçi yönetim önerisini*, İttihatçılar reddetti ve soykırıma varan ırkçı politikaları icra etti. Bir asır sonrasında da 2015’te saray hamlesiyle, Dolmabahçe’de ilân edilen Kürtlerle müzakere masası devrildi. Nitekim Oslo sürecinin mimarlarından *MIT eski Müsteşarı Emre Taner’in 9 Kasım 2016’da TBMM’de Fethullah Cemaatini Araştırma Komisyonunda* söylediği “Yol haritamız yoktu” ifadesi¹⁵ her şeyin itirafı değil mi? Bu anlamda Türk milliyetçiliğinin temel politikasında, İttihat ve Terakki’den AKP’ye gram sapma olmamıştır...

Sultan I. Abdülhamid'in 1798'de boğdurduğu Regas ile 7 yoldaşından, İttihatçı hükümetin 1915'te astığı Paramaz ile 19 yoldaşına, Demirel liderliğinde Türk milliyetçilerin ittifakıyla 1972'de asılan Deniz ile iki yoldaşına ve 2018'e değişmeyen talebimiz, “*milletler eşit*” ve “*can güvenliği*”dir. Çaresinin *adalet* olduğu, 20 bin Ermenin öldürüldüğü 1909 Adana katliamı mağduru ve Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi üyesi avukat *Garabet Çalyan*'ın kaleme aldığı raporun¹⁶ son cümlesinde şöyle yer aldı:

“*Vatanın selameti birliğe; dostluğun tesisi, adaletin icrasına bağlıdır.*”

DİPNOTLAR:

1- Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919)*, *Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-I*, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul-2013, sf. 72-81, 123-136.

2- Yetvart Çopuryan (derleyen), *Paramazlar, Beyazıt'ta 20 Darağacı*, çeviren: Aris Nalcı, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul-2015, sf. 48. 1921'de basılan bu kitabın Ermenicesinin bulunmasında ve okuyucuya ulaşmasında emeğim olduğu için çok mutluyum. N.O.

3- *a.g.e.*, sf. 121.

4- *a.g.e.*, sf. 140.

5- *a.g.e.*, sf. 55.

6- *a.g.e.*, sf. 77.

7- Nihat Behram, *Darağacında Üç Fidan*, 49. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul-2008.

8- Vartan İhmalyan, *Bir Yaşam Öyküsü*, Cem Yayınevi, 2. basım, İstanbul-1989, ilgili makalem, Nevzat Onaran, *Vartan İhmalyan'ın Ermeni deyip de yaz[a]madığı!*, 12 Ocak 2017, <https://www.evrensel.net/haber/303724/vartan-ihmalyanin-ermeni-deyip-de-yaz-a-madigi>

9- Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul-1994, sf. 102-111, 116, 262-294.

10- Kadir Akın, *Ermeni Devrimci Paramaz*, 2. baskı, Dipnot Yayınları, Ankara-2015, sf. 57-58.

11- Genelkurmay ATASE, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, cilt: 3, Genelkurmay Basımevi, Ankara-2006, sf. 3-164. Ayrıca 4'üncü cilde de bakılabilir. N.O.

12- *Osmanlı Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Nizamnamesi* için bakınız: Kadir Akın, *a.g.e.*, sf. 297-305; Yetvart Çopuryan (derleyen), *a.g.e.*, sf. 143-152; Genelkurmay ATASE,

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, cilt: 4, Genelkurmay Basımevi, Ankara-2006, sf. 68-76, Osmanlıcası: sf. 439-447.

13- '86 *Petrol-İş*, Petrol-İş Araştırma No: 13, İstanbul-1987, sf. 98

14- Dikran Mesrob Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, çeviren: Deniz Mutlu Taşyürek, Aras Yayıncılık, İstanbul-2017, sf. 35-36.

15- *TBMM 15 Temmuz 2016 Darbe Girişimini Araştırma Komisyonu Raporu*, sf. 125-126, 140,

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=1775

16- Ari Şekeryan (derleyen), *1909 Adana Katliamı: Üç Rapor*, Aras Yayıncılık, İstanbul-2015, sf. 83.